

Jacek A. Żurawski

Prasa konspiracyjna w Wilnie i Okręgu Wileńskim w latach 1939-1945 : okres wrzesień 1939 - czerwiec 1941

Niepodległość i Pamięć 18/2 (34), 55-80

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jacek A. Żurawski
Wyższa Szkoła Ekonomiczna ALMAMER w Warszawie

Prasa konspiracyjna w Wilnie i Okręgu Wileńskim w latach 1939-1945. Okres wrzesień 1939 - czerwiec 1941

*Warunki konspiracji nie pozwalają na szeroką propagandę
żywego słowa – tym więc konieczniejsze staje się
oddziaływanie za pomocą słowa pisanego.
„Droga Wolności”, nr 1 lipiec 1942*

Wstęp

Polski konspiracyjny ruch wydawniczy okresu II wojny światowej doczekał się do chwili obecnej wielu opracowań. Stosunkowo dobrze znana jest historia podziemia wydawniczego terenów Generalnego Gubernatorstwa oraz innych ziem będących pod okupacją niemiecką do 1944 roku. Niewiele natomiast wiadomo o prasie konspiracyjnej, drukach zwartych i ulotnych wydawanych pod okupacją sowiecką na Kresach Wschodnich II RP zarówno podczas pierwszej okupacji w latach 1939 - 1941, jak i po ponownym wkroczeniu na nie Rosjan w 1944 roku¹. Informacje na ten temat były szczątkowe. Niejednokrotnie

1 Pierwszą całościową próbą uporządkowania wiedzy na ten temat jest praca prof. W. Chojnackiego, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939-1941 i 1944-1953. Czasopisma. Druki zwarte. Druki ulotne*, przyg. do druku W. Chojnacki i M. Jastrzębski, Warszawa 1996. Obok wymienionej *Bibliografii* powstały prace poświęcone prasie wydawanej na we Lwowie: rozdział w pracy J. Węgierskiego *Prasa konspiracyjna organizacji polskich i czasopisma indywidualne wydawane w latach 1939-1941 na terenie Małopolski Wschodniej pod okupacją sowiecką* [w:] *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991; A. Cieślakowej, *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, informacje o konspiracyjnej prasie wileńskiej zamieścili m.in. G. Mazur w monografii *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987 oraz w artykule *Prasa Armii Krajowej na kresach północno-wschodnich*, *Zeszyty ODiSS* nr 172/1988, S. Lewandowska w pracach *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939-1945*, Warszawa 2004 i w monografii *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939-1945*, Warszawa 1982, P. Niwiński w referacie *Działalność wydawnicza podziemia na Wileńszczyźnie jako fragment pracy*

nie były w ogóle publikowane ze względów cenzuralnych, bądź też znajdowały się wyłącznie w obiegu archiwalnym. Nie ocalała też prasa i inne druki wydawane na tych terenach. O wielu wydawnictwach niejednokrotnie istnieją tylko wzmianki zawierające jedynie tytuł periodyku, o innych wiemy wyłącznie tyle, że były wydawane i nie znamy nawet ich nazwy. Józef Garliński tak pisał o pismach wydawanych w konspiracji pod okupacją sowiecką:

... NKWD (...) przepenetrowało całe życie do dna. Jednak podziemne pisma ukazywały się we Lwowie i w Wilnie, ale jakikolwiek istniejący dziś egzemplarz jest białym krukiem, bo wszystko co ocalało zostało zniszczone, gdy Rosja powróciła na polskie ziemie w roku 1944. Zdaje się, że na terenie Polski w żadnym archiwum nie zachował się nawet jeden egzemplarz². Na szczęście słowa J. Garlińskiego nie sprawdziły się i znamy obecnie zachowane egzemplarze prasy konspiracyjnej wydawanej pod okupacją sowiecką.

Artykuł ten na pewno nie wyczerpie całości zagadnienia, tak ważnego i ciekawego, jakim był ruch wydawniczy pod okupacją sowiecką, litewską i niemiecką na terenie Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK. Jest to spowodowane bardzo skąpą bazą źródłową oraz tym, że wiele informacji podawanych przez poszczególnych autorów relacji wyklucza się wzajemnie. Nie zostaną tu wymienieni wszyscy ci, którzy ryzykując własnym życiem i wolnością walczyli za pomocą pióra i maszyny drukarskiej z kolejnymi okupantami. Wielu z nich pozostanie już na zawsze bezimiennych.

Niniejszy tekst będzie raczej próbą uporządkowania podstawowych informacji na temat wileńskiego podziemia wydawniczego oraz niektórych ludzi z nim związanych.

Konspiracyjny ruch wydawniczy działający poza strukturami SZP/ZWZ (wrzesień 1939-czerwiec 1941)

18 września 1939 roku Wilno zostało zajęte przez Armię Czerwoną. Pierwsza okupacja sowiecka trwała 40 dni, do 28 października. W tym cza-

propagandowej i informacyjnej Polskiego Państwa Podziemnego [w:] Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego, Warszawa 2003 oraz L. Tomaszewski Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945, Warszawa 1999, zaś o prasie nowogrodzkiej pisał K. Krajewski, Na zew ziemi nowogrodzkiej. Nów-Nowogrodzki Okręg Armii Krajowej, Warszawa 1997. Obok tych prac należy wymienić prace poświęcone prasie godzinowej wydawanej przez okupantów: D. Karolkiewicz „Wolna Łomża”. Monografia sowieckiej godzinówki, Łomża 2002 oraz W. Sleszyńskiego Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja, Białystok 2001.

się zaczynały powstawać organizacje konspiracyjne. Ks. Kazimierz Kucharski tak wspomina pierwszy okres działalności konspiracyjnej: *Nie wymieniam wielu (...) grup młodzieżowych, gdyż żywot ich był bardzo krótki. Stwierdzam*

Wojska litewskie wkraczają do Wilna 28 października 1939 roku, fot. ze zbiorów autora

*jedynie, że było ich bardzo wiele, pracowały bardzo hataśliwie (...). Każda z nich rozpoczęła od wydawania swego organu, ale kończyła na jednym lub dwu numerach i potem było już o niej głucho*³. Nie znamy dokładnie liczby tych organizacji. Z całą pewnością można stwierdzić, że było ich kilkadziesiąt⁴.

Organizacje konspiracyjne często zaczynały od wydawania ulotek. Ulotki te miały nakład nie większy niż 100 egzemplarzy, ich celem było podtrzymanie na duchu społeczeństwa polskiego po klęsce wrześniowej. W ulotkach znajdowały się informacje pochodzące z nasłuchów zagranicznych stacji radiowych, dotyczące formowania się armii polskiej we Francji, przygotowaniach do wiosennej ofensywy zachodnich sojuszników oraz teksty mające przeciwdziałać propagandzie okupantów⁵. Dużo informacji na temat działalności wydawniczej posiadamy obecnie dzięki ujawnionym

3 K. Kucharski *Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 do 25 maja 1941 roku* (mssp.), s. 2 w zbiorach *Studium Polski Podziemnej*, Londyn, teka nr 14, poz. 55.

4 Patrz m.in. K. Kucharski, op. cit., s. 2, L. Tomaszewski, op. cit., s. 70, W. K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie września 1939-czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001, s. 23.

5 W. Chojnacki w swojej *Bibliografia polskich publikacji podziemnych ...* nie notuje żadnego egzemplarza ulotki z tego okresu. Informacje na ich temat podają za L. Tomaszewski, op. cit., s. 185.

aktom Saugumy. 30 i 31 października 1939 roku zostały wydane Biuletyny nr 1, 2 i 3 Związku Bojowników Niepodległości⁶, 10 listopada Biuletyn nr 4, zaś 1 grudnia kolportowano Biuletyn nr 6⁷.

W grudniu 1939 roku⁸ ukazał się pierwszy numer organu Związku Wolnych Polaków⁹ „Za Naszą i Waszą Wolność”. Pismo wydawano w nakładzie 400 egzemplarzy, miało format 18x22 cm i objętość 20 stron. W skład redakcji wchodził: Jan Kazimierz Mackiewicz „Konrad”, Maria Mackiewiczówna „Kordian”, Stanisław Kulesza „Walter”, Tadeusz Dworakowski „Stefan”, Danuta Ciesielska „Dołęga” i Anna Szyszko-Bohusz. Autorami artykułów byli uczniowie wileńskich szkół średnich oraz studenci Uniwersytetu Stefana Batorego. Pisywał w nim także profesor Gimnazjum im. Stanisława Augusta, Walerian Kwiatkowski „Nowina”. Matryce, przepisywane przez Renę Jagiełłównę „Jagiellonkę” oraz Halinę Niedzielską, były następnie odbijane na tzw. woskówkach w prywatnych mieszkaniach między innymi u Stanisława Rymińskiego przy ul. Zakrętowej 5 m. 9, pp. Perkowiczów w zaułku Bernardyńskim, Aliny Aramowicz przy ul. Lwowskiej, u T. Dworakowskiego przy ulicy Zygmuntowskiej 15, w piwnicy domu przy Żeligowskiego 5. W tym ostatnim mieszkali oficerowie NKWD, powielarnia działała do końca wydawania gazetki.

W swoich wspomnieniach M. Mackiewiczówna tak scharakteryzowała pismo: *„Za Naszą i Waszą Wolność” przypominało wszystko to, co było w naszej historycznej przeszłości dobre i piękne, wytyczało możliwe kierunki przyszłego rozwoju naszej państwowości, na dziś służyło pomocą społeczeństwu. Ostrzegaliśmy przed osobami nie zasługującymi na zaufanie. Informowaliśmy o groźnych sytuacjach, o trudnych nieraz do zrozumienia przepisach wroga, dawaliśmy czasem rady jak postąpić w danej sytuacji, by uniknąć kłopotów*¹⁰.

6 Związek Bojowników Niepodległości – organizacja konspiracyjna utworzona na bazie 13 Wileńskiej Drużyny Harcerzy. Na czele organizacji stanął hm. J. Grzesiak „Czarny”.

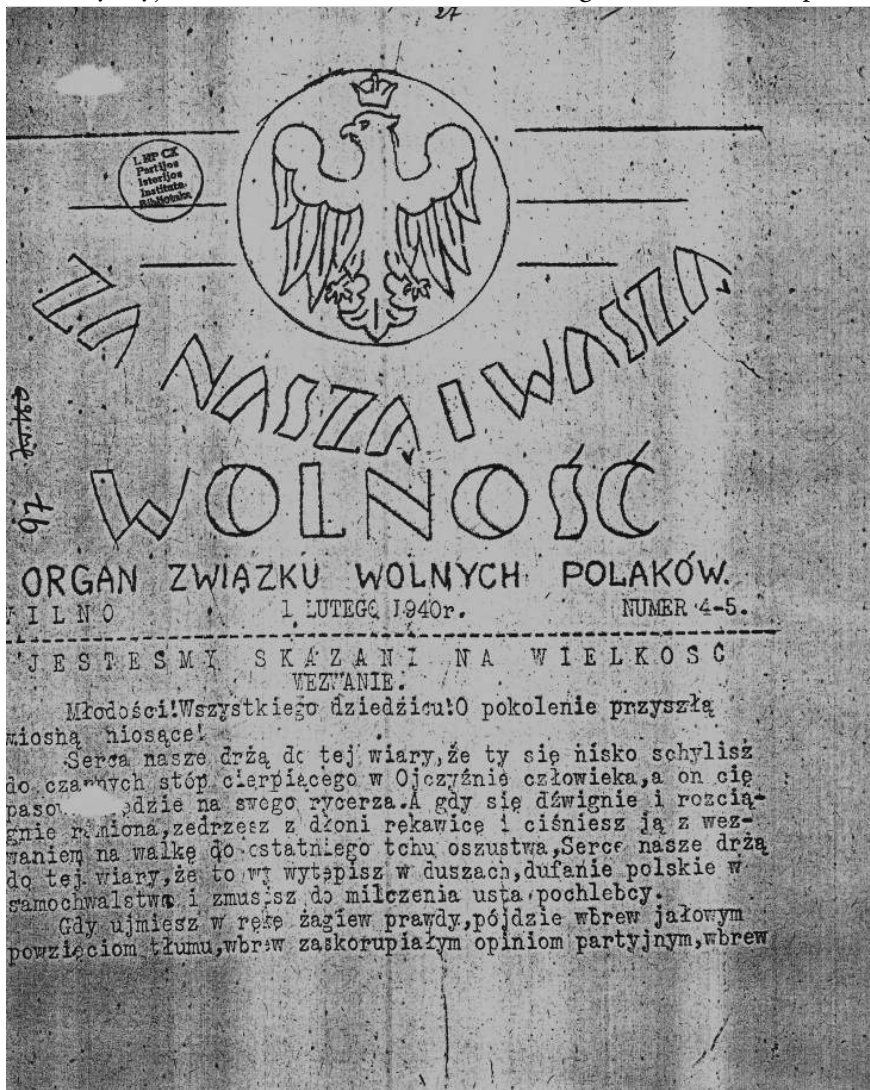
7 J. Wołkonowski, *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939 - lipiec 1940)* [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995, s. 348.

8 Trudno jest obecnie podać, kiedy wyszedł pierwszy numer tego pisma. L. Tomaszewski i J. Wołkonowski podają, że miało to miejsce na początku marca 1940 roku Tomaszewski op. cit. str. 188, Wołkonowski op. cit. str. 349. Z kolei T. Dworakowski *Relacja o działalności Związku Wolnych Polaków Tadeusza Dworakowskiego zastępcy Komendanta ZWP Jana Kazimierza Mackiewicza* opr. A. Chmielarz, „Materiały Historyczne” nr 1, Kraków 1991, s. 150, podaje datę grudniową, podobnie członkini Związku D. Ciesielska mówi o przełomie grudnia 1939 i stycznia 1940 w *Związek Wolnych Polaków „Zeszyty Historyczne Wiana”*, nr 10, br. r. wyd., s. 3.

9 Związek Wolnych Polaków: organizacja konspiracyjna założona we wrześniu 1939 roku skupiająca młodzież gimnazjalną i licealną, na jej czele stał J. K. Mackiewicz „Konrad” (1921-1942).

10 M. Mackiewicz-Wojciechowicz, *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz br. r. wyd., s. 18.

Gazetka była następnie dostarczana przez dziewczęta z sekcji kolportażu Związku Wolnych Polaków do wyznaczonych lokali. Znamy obecnie adresy niektórych lokali: Aleja Róż u Edwarda Skargi, ul. Dobra u Wacka Dziewulskiego, Końska 10 u Bolesława Świątnickiego „Ojca”, ul. Artyleryjska 20 u Daniela Kostrowickiego „Danka”. Kolportaż

Organ Związku Wolnych Polaków „Za Naszą i Waszą Wolność”, nr 4-5, 1.02.1940 r.,

fol. ze zbiorów Instytutu Historii Litwy w Wilnie

obejmował nie tylko Wilno, ale tereny tak zwanej Zachodniej Białorusi będące od 1939 roku pod okupacją sowiecką¹¹.

W maju 1940 zostali aresztowani prof. W. Kwiatkowski oraz Halina Niedzielska¹². Aby zmylić śledztwo bardzo szybko został wydany następny numer gazetki. Było to możliwe dzięki prof. Stanisławowi Hillerowi, który udostępnił maszynę do pisania oraz pomógł w drukowaniu pisma. Po aresztowaniach poziom pisma obniżył się, bardzo dało się odczuć brak prof. W. Kwiatkowskiego. W styczniu 1941 nastąpiła reorganizacja redakcji, ustąpił ze stanowiska redaktora naczelnego J. K. Mackiewicz, a jego miejsce zajął T. Dworakowski. Ponadto do przerzedzonej aresztowaniami redakcji został dokooptowany T. Rymiński. W tym czasie ZWP był już podporządkowany pod względem organizacyjnym Służbie Zwycięstwu Polsce (zachował autonomię w ramach tej organizacji). Z SZP otrzymano materiały umożliwiające dalsze wydawanie „Za Naszą i Waszą Wolność”, tj. ok.1000 matryc, 200 kg papieru, farbę oraz pomoc finansową. Po podporządkowaniu Związku Wolnych Polaków, Służbie Zwycięstwu Polsce, „Za Naszą i Waszą Wolność” było wydawane przez Oddział Propagandowo-Prasowy przy Dowództwie Wojewódzkim SZP. W meldunkach gen. Stefana Grota-Roweckiego skierowanych do gen. Kazimierza Sosnkowskiego znajdujemy informacje o gazecie „Za Naszą i Waszą Wolność”, jako wydanej przez BIP dla młodzieży¹³. Pisemko wydawano do października 1941 roku¹⁴. Nie wiadomo ile numerów pisma się ukazało. Z meldunków Saugumy wiemy, że do kwietnia 1940 roku wydano 9 numerów¹⁵.

Kolejnym pismem konspiracyjnym kolportowanym w Wilnie był „Polski Biuletyn Informacyjny” wydawany przez Organizację Polski Walczącej¹⁶. Informacje, jakie obecnie posiadamy o działalności wydawniczej tej organizacji pochodzą z akt Saugumy. „Biuletyn” ukazywał się od października 1939 roku, miał być w założeniu gazetką codzienną. Ostatni, 13 numer, wyszedł z datą 2 stycznia 1940 roku. Był przepisywany na maszynie przez kalkę,

11 Ibidem, s. 19.

12 Datę 21.05.1940 roku podaje w swojej relacji Dworakowski. Prawdopodobnie chodzi o 21.06.1940, czyli już po ponownym zajęciu miasta przez Rosjan.

13 Meldunki z 19.02.1941 roku oraz z 1.04.1941 roku, *Armia Krajowa w dokumentach t. I Wrzesień 1939-czerwiec 1941*, Londyn 1970, s. 460 i 495.

14 S. Paszkowska-Rybicka w liście do Longina Tomaszewskiego z 25 stycznia 1993 roku podaje informację, że pracowała w drukarni do października 1941 roku, kiedy to musiała opuścić Wilno z powodu zagrożenia aresztowaniem. Por. L. Tomaszewski, op. cit., s. 188.

15 J. Wołkonowski, op. cit., s. 349.

16 Organizacja niepodległościowa działająca od października 1939 do stycznia 1940 (rozbita przez Saugumę), skupiała m.in. byłych wojskowych i ich rodziny.

więc nakład jego był minimalny. Liczył od 3 do 7 stron formatu 22x35 cm. W skład redakcji wchodził m. in.: Czesław Zgorzelski¹⁷ i Wiktor Józef Pastrycy. Ten ostatni był przedwojennym dziennikarzem Prasowej Agencji Telegraficznej, pełnił funkcję kierownika działu w Wilnie. Wydawcą gazetki był Józef Czerni. Gazeta zawierała przegląd prasy litewskiej, polskiej oraz w miarę możliwości zagranicznej, serwisy radiowe z Paryża i Londynu, informacje o rządzie polskim we Francji oraz z terenów okupowanych. „Biuletyn” był przepisywany przez Alinę Hajdukiewicz, Elżbietę Kwiatkowską i Helenę Psztyngową. Sauguma zlikwidowała Organizację Polski Walczącej w styczniu 1940 roku, a wpadła na jej ślad w listopadzie 1939 roku. Aresztowano kilkadziesiąt osób. W procesie przed sądem wojskowym w Kownie w czerwcu 1940 roku skazano J. Czerniego na piętnaście lat więzienia, E. Kwiatkowską na cztery lata więzienia, A. Hajdukiewiczową na jeden rok więzienia¹⁸.

Organ Akcji Ludowej „Jutro Polski”, nr 2 listopad 1940 r.,
 fot. ze zbiorów Biblioteki Akademii Nauk Litwy w Wilnie

17 Cz. Zgorzelski (1908-1996), ps. „Cedro”, „Rafal”, członek działającego w Wilnie Komitetu Polskiego, w latach 1940-1941 współredaktor pisma „Polska w Walce”, od 1942 zastępca szefa, a w okresie lipiec-wrzesień 1944 szef BiP-u Nowogródzkiego Okręgu AK, redaktor pisma „Świt Polski”. Po wojnie profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

18 J. Wołkonowski, op. cit., s. 346.

Kolejną gazetką wileńską było „Jutro Polski” wydawane przez Akcję Ludową¹⁹. Informacje o tym piśmie znajdujemy w meldunku napisanym w 1941 roku przez ppłk. Nikodema Sulika i senatora Władysława Kamińskiego dla rządu polskiego w Londynie²⁰. W skład redakcji wchodził: Jerzy Wroński „Stopa”, ks. Henryk Hlebowicz „Bolesław Szewik”, dr Jerzy Dobrzański „Maciej”, Józef Filipczak. Ogółem w okresie sierpień 1940-maj 1941 wydano prawdopodobnie 7 numerów tego ukazującego się nieregularnie miesięcznika²¹. Drukarnia nie miała stałej siedziby, gazetka była odbijana najczęściej w mieszkaniu ks. H. Hlebowicza przy kościele św. Franciszka i św. Bernarda. Członek Akcji Ludowej Michał Iwanowski „Jakub”, który składał i drukował „Jutro Polski”, pozostawił relację, dzięki której wiemy sporo o zawartości pisma²². W pierwszym numerze ukazał się artykuł *Bolesny policzek*, w którym poddano krytyce decyzję Watykanu dotyczącą nominacji biskupa narodowości litewskiej na sufragana archidiecezji wileńskiej, w miejsce zmarłego niedawno ks. biskupa Kazimierza Michalkiewicza. W drugim numerze ukazał się artykuł wstępny *Którędy droga do wolności?* oraz notatka dotycząca wyborów do sowieckich organów przedstawicielskich. Skrytykowano w niej rektora Seminarium Duchownego ks. Jana Uszyłłę za to, że zmienił swoje stanowisko wobec wyborów i nie tylko wziął w nich udział, ale także wydał opinię, że w związku z możliwościami represji nie można się uchylać od głosowania. W numerze trzecim ukazał się artykuł *Tragedia Polski Piłsudskiego* oraz nekrologi Macieja Rataja i Mieczysława Niedziałkowskiego, ponieważ wtedy dotarła do Wilna informacja o ich śmierci. W tym samym numerze pod tytułem *Gańmy niesolidarność, piętnujmy moskiewskich pachotków*, zamieszczono listę nazwisk osób, które kolaborowały z okupantem. W numerze czwartym zamieszczono artykuł *Etyka chrześcijańska* o roli etyki w życiu społeczeństwa oraz artykuł *Nie-Prawda Wileńska* demaskujący ukazującą się legalnie „Wileńską Prawdę”, jako organ sowieckiej propagandy. Artykuł zaczynał się od stwierdzenia,

19 Akcja Ludowa: organizacja o zabarwieniu socjalistycznym, skupiająca głównie młodzież akademicką. Założycielem był J. Wroński „Stopa”, ważną rolę w organizacji odgrywał ks. prof. H. Hlebowicz „Bolesław Szewik”.

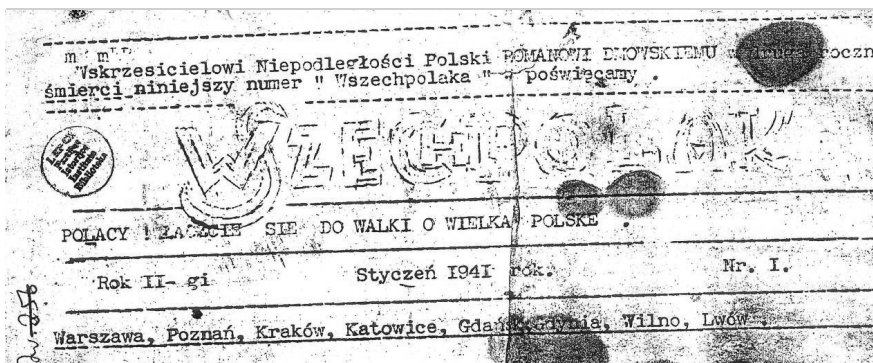
20 Ppłk. Sulik i Senator Kamiński do Rządu R.P.: *Raport z Moskwy o sytuacji i działalności ZWZ na Wileńszczyźnie do kwietnia 1941 roku – o terrorze sowieckim* [w:] *Armia Krajowa w dokumentach t. II Czerwiec 1941 - kwiecień 1943*, Londyn 1970 s. 40. Patrz także *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie Światowej T. III. Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 280.

21 Taką liczbę podaje W. Chojnacki notując jako ostatni znany numer 6/7 z datą marzec/kwiecień 1941, *Bibliografia polskich publikacji podziemnych...*, poz. 153; zaś L. Tomaszewski twierdzi, że ukazało się 5 numerów pisma, L. Tomaszewski, op. cit., s. 189.

22 *Relacja Michała Iwanowskiego pseudonim „Jakub” lub „Stefan” dotycząca działalności konspiracyjnej w ramach organizacji pod nazwą „Akcja Ludowa” w Wilnie w okresie od września 1940 r. do 21 września 1941 r. spisana dnia 17 lutego 1973 roku.* (zbiory L. Tomaszewskiego).

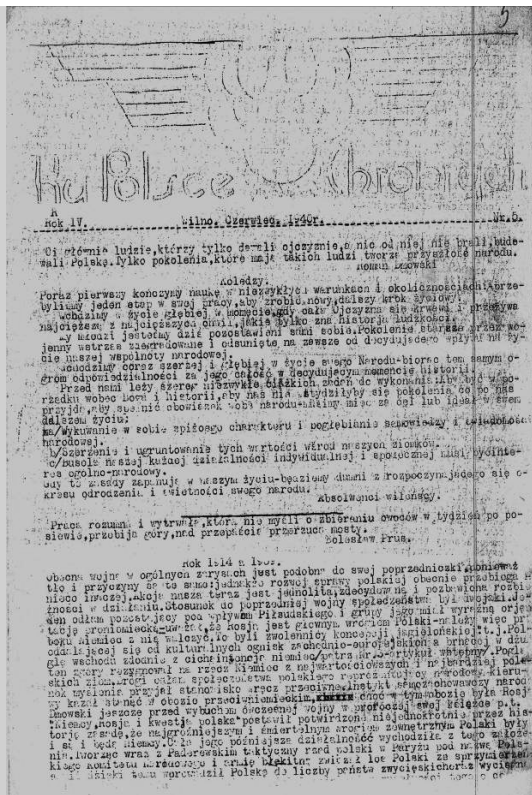
ze Związek Sowiecki opiera się na trzech filarach – kłamstwie, terrorze i głodzie. W artykule ujawniono wysokość honorariów wypłacanych w „judaszowskich srebrnikach”. W tym samym numerze znalazł się artykuł *Do najmłodszych towarzyszy broni*, opublikowany w związku z akcją wcielania młodzieży polskiej do Armii Czerwonej. Artykuł zawierał wskazówki jak Polacy mają się zachowywać w obcej służbie. Najobszerniejszy był numer piąty, wielkanocny. Otwierał go artykuł *Zmartwychwstanie*, w którym połączono treści religijne z patriotycznymi. Autor zapowiadał w nim powstanie niebawem wolnej Polski. W tym samym numerze zamieszczono satyryczny utwór wierszowany *Śpiew dziada wileńskiego*, w którym wymieniono nazwiska kolaborantów. W jednym z numerów ukazał się tekst *Darwińskie banialuki*, krytykujący postawę wykładowcy Uniwersytetu Stefana Batorego, prof. Jana Dembowskiego, za nadużywanie w trakcie wykładów teorii Darwina do walki z religią.

Akcja Ludowa wydawała także gazetkę „...póki my żyjemy”. Z cytowanej już relacji Michała Iwanowskiego wiadomo, że do kwietnia 1941 roku ukazały się trzy numery. W drugim i trzecim numerze ostatnią stroną zajmowała „Kolumna akademicka”. Ostatni, trzeci numer ukazał się na Wielkanoc 1941 roku. Gazetkę redagował między innymi ks. H. Hlebowicz. W numerze marcowym ukazał się artykuł *Zamiast kwiatów* poświęcony Marszałkowi Piłsudskiemu. Pisemko miało format książkowy i liczyło 4 strony (ostatni numer miał 6 stron)²³. Prawdopodobnie nie zachował się ani jeden egzemplarz tej gazetki.

Winieta pisma narodowego „Wszepolak”, nr 1, 1941 r.,
 fot. ze zbiorów Instytutu Historii Litwy w Wilnie

23 Ibidem, s. 4.

Pismo środowisk narodowych „Ku Polsce Chrobrych”, nr. 5 1940 r., fot. ze zbiorów Litewskiego Archiwum Państwowego w Wilnie

Swoją prasę wydawały też środowiska narodowe. Z dokumentów Saugumy oraz zachowanych relacji wiemy, że ukazywały się pisemka „Narodowiec” oraz „Ku Polsce Chrobrych”. Pierwsze z nich – jak wynika z meldunków policji litewskiej – zaczęło się ukazywać w marcu 1940 roku. Ostatni odnotowany 10 numer „Narodowca” ukazał się w lipcu 1940 roku²⁴. Pismo liczyło 4 strony. Sauguma w swoich meldunkach wymienia także dwustronicowe pisemko „Polska Chrobrych” wydawane prawdopodobnie przez Stronnictwo Narodowe. Numer tego pisemka został znaleziony przez NKWD w lipcu

1940 roku²⁵. W trakcie strajku szkolnego w grudniu 1939 roku została wydana sześciostronicowa gazetka „Ku Polsce Chrobrych”.

Jedną z pierwszych organizacji powstałych w Wilnie była Organizacja Niepodległościowo-Socjalistyczna „Wolność”. Założona przez działaczy PPS dysponowała już w listopadzie 1939 roku własną drukarnią, mieszczącą się w osiedlu kolejarskim, tak zwanym Nowym Świecie, w mieszkaniu wynajmowanym przez Jana Stopczyńskiego „Janskiego”²⁶. Był to uchodźca z Warszawy, zatrudniony jako drukarz w „Wolności”. Grupa opublikowała w dniu 7 listopada „Manifest Wolności”²⁷ ułożony przez Wacława Zagórskiego „Daniela”. Socjaliści wydawali czterostronicowe pisemko „Wolność”. W skład

24 S. Lewandowska *Losy Wilnian... s. 309*; J. Wołkonowski, op. cit., s. 351.

25 J. Wołkonowski, op. cit., s. 351.

26 Drukarnia „Wolności” mieściła się w tym samym lokalu, w którym Józef Piłsudski drukował „Robotnika”.

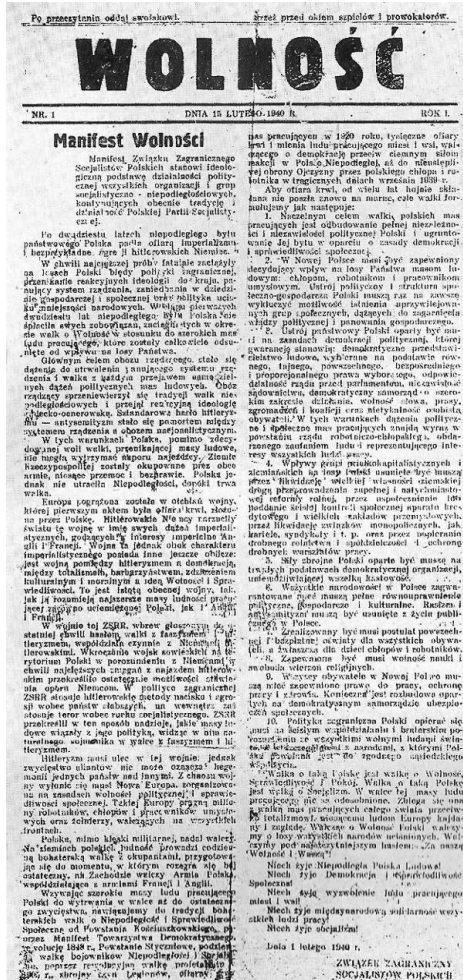
27 W. Zagórski *Wolność w niewoli*, Londyn 1971, s. 46 i n.

redakcji wchodziłi między innymi: Wacław Zagórski „Daniel”, Ryszard Kiersnowski „Feliks”, Władysław Ryńca „Klemens”, Hanna Jędrzychowska²⁸.

Ponadto od 3 grudnia 1939 roku wychodziła w Wilnie gazетка „Złoty Róg”, charakteryzująca się drukowanym w kolorze czerwonym godłem i tytułem. Niestety, nic więcej o tym tytule nie wiadomo, poza tym, że ukazywał się on na pewno do maja 1940 roku²⁹.

Prasa w obozach internowanych – między prasą legalną a konspiracyjną

W okresie od 19 do 24 września 1939 roku na Litwę przybyło około dwóch tysięcy trzystu policjantów, dwóch tysięcy pięciuset oficerów i dziewięć tysięcy szeregowych z garnizonu wileńskiego, niedobitków Grupy Operacyjnej „Narew” oraz Grupy Operacyjnej gen. Wacława Przeździeckiego.³⁰ Prasa litewska, powołując się na źródła Litewskiego Czerwonego Krzyża, podawała, że we wrześniu 1939 roku prze-

Fotokopia gazety „Wolność” pochodzi z broszurki *Polish Labour Underground Press*, wydanej w Londynie w okresie wojny.

28 H. Jędrzychowska działaczka socjalistyczna, była żoną S. Jędrzychowskiego, który po klęsce wrześniowej rozpoczął w Wilnie współpracę z komunistami. H. Jędrzychowska, utrzymywała swoją działalność w tajemnicy przed mężem twierdząc, że w takich sprawach małżeństwo do niczego nie zobowiązuje, W. Zagórski, op. cit., s. 48.
 29 J. Wołkonowski, op. cit., s. 348-349.
 30 A. Liebach *Na obcej ziemi. Polskie Siły Zbrojne 1939-1945*, Londyn 1947, s. 14, W. Przeździecki *Wspomnienia z obozów internowanych na Litwie*, opr. W. K. Roman, „Niepodległość”, Warszawa 2002, t. LII (po wznowieniu), s. 96; W. Pobóg-Malinowski *Najnowsza historia polityczna Polski. T.III 1939 - 1945*, Londyn 1960, s. 103. Najnowsze badania prowadzone przez W.K. Roman podają – w oparciu o źródła litewskie – liczbę 2.140 oficerów oraz

bywało na terenie Litwy czternaście tysięcy internowanych. To samo źródło mówiło o dwóch tysiącach uchodźców cywilnych, których liczba wzrosła do kilkudziesięciu tysięcy po zajęciu Wilna przez Litwinów.³¹

Polscy wojskowi byli internowani w obozach w Kalwarii, Olicie, Rakiszkach, Poładze, Kołatowie, Jakiszkach, Birsztanach, Wiłkomierzu oraz dwóch fortach kowieńskich – V i VI. Obecnie wiemy o dwóch tytułach wydawanych w obozach internowanych na Litwie: „Kalwariat” oraz „Podchorąży”. Pierwszy z nich powstał w obozie w Kalwarii. Jak napisał prof. P. Łossowski *choć otrzymywano mniej lub bardziej regularnie gazety polskie z Wilna i Kowna, to jednak dużą rolę odgrywały gazetki redagowane i wydawane przez samych internowanych*.³² Jako pierwsze były wydawane biuletyny nasłuchu radiowego wydawane w październiku 1939 w obozie w Poładze. Redaktorem tych biuletynów był przedwojenny wileński dziennikarz por. Walerian Charkiewicz. W swoich wspomnieniach Paweł de Laval w następujący sposób opisał historię powstania biuletynu oraz jego rolę w życiu obozowym *najbardziej udanym osiągnięciem (...) było niewątpliwie stworzenie Redakcji biuletynów prasowych. Pierwszy taki usystematyzowany i krytyczny biuletyn ogłoszony został – oczywiście drogą ustną – 19 października 1939 r. przez por. dr. Waleriana Charkiewicza, znanego publicystę i krytyka literackiego z wileńskiego „Słowa”. Od tego dnia codziennie rano delegaci poszczególnych grup gromadzili się dla wystuchania kolejnego komunikatu, sporządzenia notatek oraz ich przekazania współtowarzyszom. Por. Charkiewicz nie ograniczał się do przekazywania wiadomości uzyskiwanych z prasy i nasłuchu radiowego, ale łączył je w pokrewne tematycznie kręgi zagadnień, które następnie analizował i zamykał w przekonującej zazwyczaj syntezie*³³.

„Kalwariat” wydawany był w okresie jesień 1939 - lato 1940³⁴. Powstanie pisma wymusił głód informacji w obozie internowanych, tak wspomniany przez P. de Laval: *prasa – niemal wyłącznie w języku litewskim – przychodziła do obozu skąpo i nieregularnie, a ponad to tylko nieliczne jednostki*

10.715 szeregowych internowanych we wrześniu 1939 roku; W.K. Roman *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 - czerwiec 1941*, Toruń 2004, s. 99.

31 K. Kersten *Repatriacja ludności po II wojnie światowej (studium historyczne)*, Wrocław 1974, s. 24.

32 P. Łossowski *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1982, s. 268 i 184.

33 P. de Laval *Wspomnienia z Litwy Kowieńskiej*, „Więź” 1971, nr 10, s. 111-112.

34 Ostatni numer ukazał się prawdopodobnie w lipcu 1939 r. W *Przewodniku po Wystawie Prasy Polskiej 1939-1949*, Londyn 1950, na s. 37 podano nazwę *Kalwarjat*, sądzę, że w świetle wspomnień P. de Laval należy uznać to za pomyłkę drukarską, gdyż satyryczny w znacznej części charakter pisma pozwala uznać tytuł za grę słów, która łączyła nazwę miejscowości w której był położony obóz z – delikatnie mówiąc – szpitalem psychiatrycznym (obóz usytuowano bowiem na terenie szpitala psychiatrycznego). Zob. także S. Lewandowska *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 106.

wśród internowanych znaly ten język w stopniu umożliwiającym jej wykorzystanie. Przeważnie zresztą były to czasopisma o tematyce regionalnej, gdy tymczasem internowani pragnęli przede wszystkim nowin z okupowanego kraju oraz odgłosów z szerokiego świata. (...) zakupiony został aparat radiowy, który umieszczono w pokoju (...) zajmowanym przez najbieglejszych znawców języków obcych. Wylapywane przez nich komunikaty były wspólnie opracowywane i redagowane, a następnie (...) odczytywane i omawiane każdego ranka przez por. Charkiewicza. Treściowy zakres tych biuletynów uległ oczywiście znacznemu rozszerzeniu, część zaś komentarzowa wysunęła się zdecydowanie na plan pierwszy – w takich zwłaszcza momentach, jak np. wybuch konfliktu radziecko – fińskiego. Sformułowania mówcy – przy zróżnicowanym poziomie słuchaczy – prowadziły nieraz do długotrwałych dyskusji i zupełnie nieoczekiwanych wniosków. Ten właśnie moment (...) przyspieszył realizację pisma wewnątrzobozowego³⁵.

17 listopada 1939 roku odbyło się pierwsze spotkanie zespołu redakcyjnego „Kalwariatu”, zaś nr 1-2 gazety ukazał się w grudniu. Następne numery wyszły z datami 1 stycznia i 1 lutego 1940 roku. Teksty do gazety pisali między innymi ppor. Stanisław Bareja, ppor. Józef Batorowicz (dziennikarz „Kurieria Wileńskiego”), ppor. W. Charkiewicz, ppor. Wojciech Dąbrowski, rtm. Władysław Laudyn (dziennikarz „Słowa Wileńskiego”), ppor. P. de Laval, ppor. Stanisław Janicki. Ilustracje wykonywali: por. Włodzimierz Borecki, kpt. Stanisław Wiatrowski, kpt. dypl. Piotr Woźniak. Przy druku gazety współpracowali: por. Antoni Kleczyński, kpt. Józef Szczygieł, kpt. Kazimierz Wąchalski. Gazetka była wydawana w nakładzie około stu egzemplarzy, na papierze niskiej jakości, zaś sam druk był mało czytelny³⁶. Charakterystykę gazetki oraz opis perturbacji związanych z jej wydawaniem pozostawił w swoich wspomnieniach jeden z jej twórców: *dotychczasowym utrudnieniem „technicznym” była cenzura litewska, prowadzona skrupulatnie i z rozmachem przez samego mjr Jaksztasa. Dlatego też plany redakcyjne – niepokojąco rozległe w dyskusjach nad treścią kolejnych numerów – w rzeczywistości musiały się ograniczać do tematów ściśle obozowych. W ich zakresie – obok pozycji o charakterze sprawozdawczym (np. „Prace Kasy Samopomocy” w nr. 1/2, „Z życia Kasy Samopomocy” w nr. 3, „Teatr Kalwaryjski” w nr. 4) – na plan pierwszy wysunęły się satyryczne obrazki z codziennego życia internowanych. Pisane były prozą (niekiedy archaizowaną) lub wierszem i wskazywały dobitnie na wady drążące coraz silniej środowisko*

35 P. de Laval, op. cit., s. 114.

36 Ibidem.

internowanych. Wyjątkową popularność zyskał wiersz por. Bareji pt. „Łata”. Dość charakterystyczne były też działy ogłoszeń i odpowiedzi redakcji. Oto kilka wyrywkowych przykładów.

„Podwójna buchalteria” – praktyczne wskazówki dla pragnących zmienić narodowość i obywatelstwo (str. 30 cena 30 cnt).

„Litwo, ojczyzno moja” – właściwa interpretacja słów Adama Mickiewicza wobec zmiany koniunktur politycznych (napisał i wydał dr Jonas Przechorny).

Portrety przodków litewskich w strojach narodowych wykonują potrzebującym tanio i dyskretnie (oferty pod Artysta – malarz).

Emerytowi: „Pobył w obozie liczy się do emerytury z wyjątkiem czasu spędzonego w Kurszanach, w Poładze i Kołotowie liczy się pojedynczo, w Olicie – podwójnie, w Kalwarii – potrójnie”.

Żonatemu: „Po wyjściu z obozu węzły małżeńskie nadal obowiązują”.³⁷

W obozie w Rakiszkach wydawano gazetkę „Podchorąży. Czasopismo ręcznie pisane z ilustracjami”³⁸. Pismo, to chociaż wydawane poza cenzurą litewską, trudno zaliczyć do pism konspiracyjnych w pełnym tego słowa znaczeniu, choćby dlatego, że część autorów podpisywała się pod artykułami imieniem i nazwiskiem. Prawdopodobnie ukazała się tylko jeden numer gazetki.

W numerze znalazły się artykuły poświęcone historii polskiej emigracji XIX i XX wieku, wspomnienia internowanych żołnierzy zarówno z okresu przedwojennego jak i kampanii i wrześniowej, analizowano wpływ wojny na psychikę ludzi, którzy nagle znaleźli się w ogniu walki, a także prezentowano wiersze autorstwa internowanych. W gazetce znalazły się także teksty satyryczne i fraszki.

Legalna prasa polska („Kurier Wileński” i „Chata rodzinna” 1939 - 1940)

Po zajęciu Wilna przez Litwinów, z punktu widzenia omawianego tematu, mamy jeden z najciekawszych momentów w historii prasy konspiracyjnej. Mianowicie przedstawiciel rządu litewskiego Antanas Merkys, po rozmowach przeprowadzonych z prof. Witoldem Staniewiczem, wyraził zgodę na wydawanie polskiej gazety – „Kuriera Wileńskiego”, którego ostatni numer ukazał się z datą 18 września, zaś pierwszy po przerwie 2 li-

³⁷ Ibidem, s. 114-115.

³⁸ Podchorąży. Czasopismo ręcznie pisane z ilustracjami, Rakiszki, grudzień 1939, Biblioteka Narodowa Dział Rękopisów sygn. IV. 10.732 oraz Mf 67 477.

CZYTAJCIE i PRENUMERUJCIE
„Kurier Wileński”
Jest to w chwili obecnej najlepiej poinformowany najpoważniejszy i najpoczytniejszy **DZIENNIK POLSKI**. Wychodzi codziennie z wyjątkiem poniedziałków i dni poświęconych.
Prenumerata w kraju 3 lit. 50 cnt. — zagranicą 6 lit.
Cena poj. egz. 15 cnt.
Adres Redakcji i Administracji: **Wilno, Biskupa Bandurskiego 4. — Vilnius, Vysk. Bandurskio 4.**

Reklama „Kuriera Wileńskiego” z 1940 roku, fot. ze zbiorów autora

stopada 1939 roku. Piotr Łossowski scharakteryzował tę gazetę w następujący sposób: *Wznowiona gazeta deklarowała gotowość współpracy i poparcia dla władz litewskich, ale jednocześnie stawiała na gruncie interesów polskich. (...) „Kurier Wileński” był gazetą polską nie tylko z nazwy, ale i z ducha.*³⁹

Mimo ograniczeń cenzury gazeta starała się dostarczać jak najwięcej informacji o sprawach polskich zarówno w aspekcie lokalnym, jak i międzynarodowym. I tak w numerze z 4 listopada 1939 roku został zamieszczony artykuł *75-tysięczna armia polska we Francji* poświęcony odtworzeniu polskich sił zbrojnych we Francji oraz działaniom rządu gen. Sikorskiego. W tym samym numerze został opublikowany reportaż *Na Westerplatte miejscu bohaterstwa żołnierza polskiego*⁴⁰. W „Kurierze” z 23 stycznia 1940 roku zamieszczono słynny wiersz Antoniego Słonimskiego *Alarm*, napisany w listopadzie 1939 roku przez przebywającego w Paryżu poetę, i odczytany przez niego w radiu francuskim 25 grudnia 1939 roku. Publikacja w Wilnie była pierwodrukiem utworu Słonimskiego.

Pismo to, oprócz dostarczania informacji, spełniało ważną funkcję doradczą. Starano się dawać Polakom instrukcje jak postępować w trudnych sytuacjach. Stało się *duchowym przewodnikiem ludności polskiej*⁴¹. Wydawcą gazety był wspomniany wcześniej prof. W. Staniewicz, pracami zespołu redakcyjnego kierował Józef Świącicki. Pismo ukazywało się w nakładzie od

39 P. Łossowski, op. cit., s. 268.

40 G. Mazur, op. cit., s. 229.

41 P. Łossowski, op. cit., s. 262.

10500 do 14500 egzemplarzy i było sprzedawane nie tylko w Wilnie, ale także poza granicami Litwy, Generalnym Gubernatorstwie oraz w ZSRR.

Należy się jeszcze wyjaśnienie dlaczego pisząc o pismach podziemnych umieszczam gazetę wydawaną za zezwoleniem władz okupacyjnych. Otóż zanim rozpoczęto rozmowy z Anatasem Merkysem, prof. W. Staniewicz skontaktował się z przedstawicielami polskiego ruchu oporu i uzyskał od nich zgodę na wydawanie tego pisma⁴². Biorąc pod uwagę nakład oraz zasięg kolportażu była to chyba największa gazeta wydawana w porozumieniu z władzami podziemia. Antoni Kokociński⁴³ w ten sposób scharakteryzował rolę legalnej prasy polskiej na Litwie: „*Kurier Wileński*” – *wielce ograniczony w nakładzie – nie był w stanie obsłużyć ludności dalej zamieszkałej od Wilna. W sukurs przyszła mu „Chata rodzinna” wychodząca w Kownie raz w tygodniu. (...) „Chata rodzinna” na przelomie 1939-1940 spełniała dużą rolę nie tylko na terenie Kowieńszczyzny, lecz także Wileńszczyzny i Nowogródzkiej oraz odległego i odciętego od słowa polskiego Polesia. Przenikanie na te tereny „Chaty rodzinnej” i „Kuriera Wileńskiego” nie było przypadkowym zjawiskiem. Była to akcja przemyślana i w szczegółach uzgodniona przez polskie podziemie z wydawcą Kuriera, prof. Witoldem Staniewiczem i red. Józefem Święcickim oraz redaktorami Zygmuntem Ugiąńskim i Alfonsem Bojko. Kolportaż obu pism poza terenem Litwy prowadziły specjalne komórki przerzutowe. Niestety trwało to krótko. 4 marca 1940 roku nastąpiła konfiskata wydanego numeru „Chaty rodzinnej” i zamknięcie pisma⁴⁴. Zamknięcie „Chaty rodzinnej” było spowodowane zaostreniem polityki wobec Polaków. Wybór tytułu do likwidacji był – jak wynikało z oświadczenia władz litewskich – przypadkowy⁴⁵.*

„Polska w Walce” – organ Służby Zwycięstwu Polsce-Związku Walki Zbrojnej (1940-1941)

11 listopada 1939 roku na rozkaz dowódcy Służby Zwycięstwu Polsce gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego wyruszyła z Warszawy na Li-

42 A. Kokociński *Działalność wydawnicza ruchu oporu na ziemiach północno-wschodnich w latach 1939-1945* (mszp.), Dział Rękopisów Biblioteki Narodowej, sygn.akc.11.577, s. 5.

43 Antoni Kokociński (1895-1989), ps. „Julian”, przed wojną działacz spółdzielczy (m.in. dyrektor Związku Rewizyjnego Spółdzielni w Wilnie). Od połowy 1943 roku szef BiP-u Okręgu Wileńskiego AK. Aresztowany w 1944 roku, zesłany na Workutę do Polski powrócił w 1955 roku.

44 A. Kokociński, op. cit., s. 5.

45 K. Buchowski *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999, s. 287.

twę grupa oficerów. Byli wśród nich między innymi ppłk. N. Sulik⁴⁶ oraz mjr. Aleksander Krzyżanowski. Ich zadaniem było scalenie działających na Wileńszczyźnie organizacji podziemnych (niektóre powstały już podczas pierwszej okupacji sowieckiej) oraz podporządkowanie ich SZP. 28 grudnia odbyło się spotkanie przedstawicieli wileńskiego podziemia z wysłannikami gen. Tokarzewskiego. Na tym spotkaniu powstała wileńska organizacja SZP. Wówczas zapadła między innymi decyzja o wydawaniu organu wileńskiej SZP „Polska w Walce”, za co odpowiedzialny był mjr rez. W. Kamiński „Śliwa”⁴⁷, stojący na czele Oddziału Propagandowo-Prasowego przy Dowództwie Wojewódzkim.

Redaktorami pisma zostali mjr W. Kamiński oraz ks. K. Kucharski „Szczepan”⁴⁸. Współpracowali z nimi: dr Stanisław Wawrzyńczyk „Makowski”⁴⁹, Cz. Zgorzelski, Eugeniusz Gulczyński „Baryka”, Stefan Brat-

46 **Nikodem Sulik-Sarnowski** (1893-1954), ps. „Karol Jodko”. W kampanii 1939 dowódca pułku KOP „Sarny” działającego w ramach Grupy Operacyjnej KOP gen. Orlik-Rueckemanna. Po bitwie pod Wytcznem uniknął niewoli i przedostał się do Warszawy, gdzie rozpoczął działalność w SZP. W Wilnie objął funkcję Dowódcy Wojewódzkiego SZP (28 grudnia 1939, oficjalna nominacja maj 1940). 13 kwietnia 1941 aresztowany przez NKWD, został skazany na karę śmierci. Zwolniony z więzienia na mocy amnestii 15 sierpnia 1941 roku, wstąpił do Armii Polskiej, gdzie od 1943 do 1946 roku był dowódcą 5 Kresowej Dywizji Piechoty. Uczestniczył w walkach Armii Polskiej na Wschodzie i w ramach II Korpusu w kampanii włoskiej (m.in. pod Monte Cassino). Awansowany na generała brygady 1 marca 1944 roku. Po wojnie zamieszkał w Anglii. Zmarł 14 stycznia 1954 w Londynie.

47 **Władysław Kamiński** (1897-1944), ps. „Śliwa”, w czasie I wojny światowej walczył w 3 pp Legionów Polskich. Internowany w Szczypiornie. Od roku 1921 pełnił m.in. funkcję sekretarza Rady Wojewódzkiej Centralnego Związku Osadników w Wilnie. W 1928 roku został wybrany posłem na Sejm z listy BBWR. W 1938 roku został senatorem RP. We wrześniu 1939 roku stworzył w Wilnie organizację konspiracyjną „Komitet Walki o Wyzwolenie” złożoną głównie z byłych osadników wojskowych i pilsudczyków, która w grudniu podporządkowała się SZP. Od początku kierował Oddziałem VI (propagandowo-prasowym). Aresztowany przez NKWD w kwietniu 1941 roku, został skazany na karę śmierci. Zwolniony z więzienia po pakcie Sikorski-Majski. Od sierpnia 1941 roku w Armii Polskiej w ZSRR, awansowany na podpułkownika. Po ewakuacji dowodził 13 batalionem 5 Wileńskiej Brygady Piechoty w składzie 5 Kresowej Dywizji Piechoty. Poległ pod Monte Cassino 17 maja 1944 roku.

48 **Kazimierz Kucharski SJ** (1894-1956), ps. „Szczepan”. We wrześniu 1939 roku zorganizował w Wilnie Towarzystwo Samopomocy Obywatelskiej zajmujące się działalnością charytatywną. Był jednym z organizatorów SZP w Wilnie, w której pełnił funkcję Skarbnika Okręgu. Aresztowany przez NKWD 25 maja 1941 roku. Zwolniony w listopadzie 1941 roku, został kapelanem Ambasady Polskiej w Kujbyszewie. Po ewakuacji z ZSRR został starszym kapelanem w Centrum Wyszolenia Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie w Khnaquin w Iraku (sierpień 1942-czerwiec 1943), a następnie w Geder w Palestynie (czerwiec 1943-marzec 1944). W 1944 otrzymał awans na majora i nominację na starszego kapelana 7 DP we Włoszech. Po wojnie pozostał na emigracji.

49 **Stanisław Wawrzyńczyk** (brak bliższych danych) „Ligenza” – absolwent USB, do połowy 1940 roku współpracował z Komitetem Polskim, współpracował z „Polską w walce”, aresztowany przez NKWD wiosną 1941 roku znalazł się w ostatnim transporcie, który nie został odprawiony ze względu na atak wojsk niemieckich. Będąc „spalonym” na Wileńszczyźnie, został przerzucony na Nowogródzycznę, gdzie od maja 1942 roku kierował BIP-em Okręgu Nowogródzkiego oraz redagował pismo „Świt Polski”, aresztowany przez NKWD w lipcu 1944 roku, do Polski powrócił w 1956 roku. Por. K. Krajewski, op. cit., s. 50 i 75; G. Mazur, op. cit., s. 400-401.

kowski, mjr J. Dobrzański „Maciej”, J. Wroński „Stopa” oraz prof. Szczepan Szczeniowski.

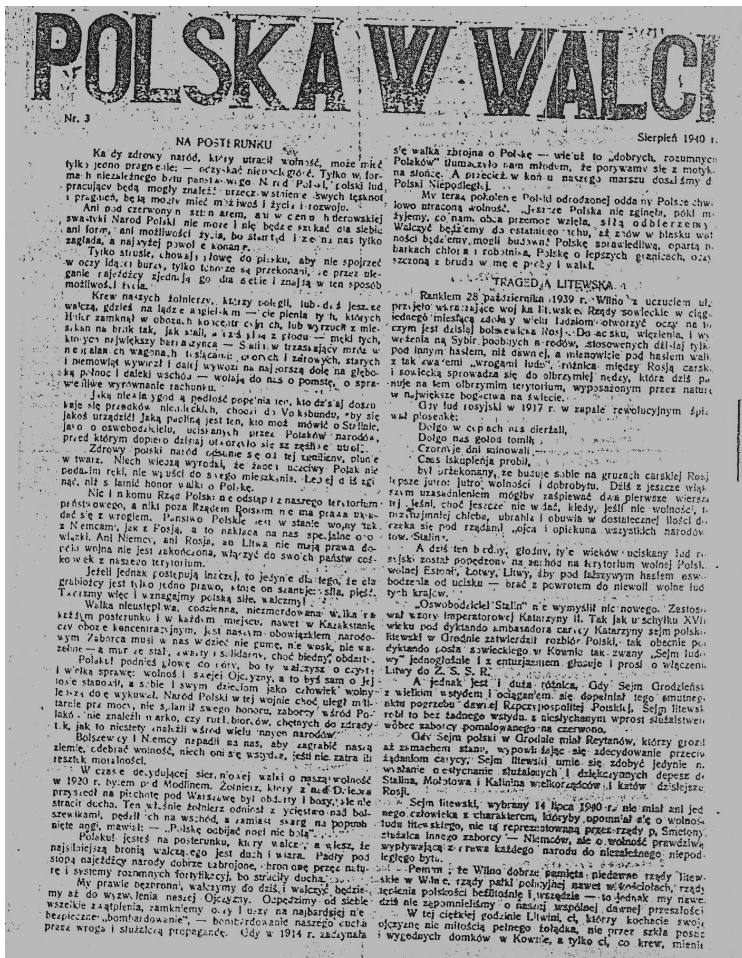
Materiały do druku redakcja otrzymywała od Nikodema Sulika⁵⁰. Pierwszy numer ukazał się na początku 1940 roku. Początkowo drukarnia mieściła się przy ulicy Krzywe Koło, gdzie na szapirografie odbijano gazetkę pod kierownictwem Kazimierza Świątochy. W ten sposób ujrzały światło dzienne pierwsze trzy numery pisma odbite w nakładzie 200-300 egzemplarzy.

W drugiej połowie 1940 roku SZP otrzymała od oo. Jezuitów ręczną maszynę drukarską. Drukarnia została przeniesiona na ulicę Piaski (dawny budynek Instytutu Biologii USB), gdzie działała aż do wkroczenia wojsk niemieckich do Wilna. Zmiana techniki druku pozwoliła na zwiększenie nakładu z 1500 egzemplarzy pod koniec 1940 do 3000 egzemplarzy na początku 1941 roku. Kolportaż objął całą Wileńszczyznę i Kowieńszczyznę. Pierwsze wzmianki o wydawaniu tego pisma znalazły się w depeszach wymienianych między Wilnem, Warszawą, a Londynem. Jako pierwszy o gazetce pisał ppłk. Nikodem Sulik „Jodko”, Komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ, 28 sierpnia 1940 roku w depeszy skierowanej do gen. Sosnkowskiego: *Posiadamy swoją drukarnię. Wydaliśmy do tej pory dwie ulotki oraz trzy numery naszego pisemka „Polska w Walce”. Pismo jest miesięcznikiem*⁵¹. Następną wzmiankę znajduje się w meldunku ppłk. Tadeusza Rudnickiego „Wierzy”, komen-

ppłk Nikodem Sulik, Ks. Kazimierz Kucharski SJ, mjr Władysław Kamiński,
L. Tomaszewski *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939 – 1945*, Warszawa 1999,
fot. ze zbiorów autora

danta Bazy „Anna” w Sztokholmie, wysłanym 1 września 1940 roku do Londynu: *Ukazuje się nadal piśmisko ZWZ „Polska Walcząca” (!), jeden numer, którego otrzymałem i przedstawiam. Zwalcza się również sprzedawczykostwo jak widać z załączonej ulotki*⁵². I wreszcie ostatnia z depeesz, która wspomina o tym piśmisku, 19 lutego 1941 roku gen. Rowecki w meldunku do gen. Kazimierza Sosnkowskiego zamieścił następującą informację: *BIP na terenie Wilna wydaje 1500 egz. gazetki „Polska w Walce”*⁵³.

Organ wileńskiego ZWZ „Polska w Walce”, nr 3, 1940 r.,
 fot. ze zbiorów Litewskiego Archiwum Specjalnego w Wilnie

52 Armia Krajowa w dokumentach. T.VI Uzupelnienia, Londyn 1989, s. 79.

53 Armia Krajowa w dokumentach t. I..., s. 460.

Nie znamy zawartości poszczególnych numerów pisma. Obecnie dysponuję dwoma kompletnymi egzemplarzami gazetki oraz zachowaną stroną tytułową trzeciego numeru. Numer 3 z sierpnia 1940 roku, a więc wydany w dwa miesiące po zajęciu Wilna przez Rosjan, daje pewne wyobrażenie na temat pisemka. Artykuł wstępny *Na posterunku* został prawdopodobnie napisany przez ppłk. W. Kamińskiego „Śliwę”⁵⁴.

Na podstawie posiadanych numerów wiemy, że był tam przegląd informacji z Londynu, z terenu obu okupacji. Były także zamieszczane artykuły mające na celu podtrzymanie na duchu ludności polskiej na Wileńszczyźnie (artykuł poświęcony rocznicy 15 sierpnia) oraz wzywające do oporu biernego, nieulegania propagandzie okupantów⁵⁵. W tym samym numerze ukazał się także artykuł poświęcony Litwie ostatnich lat zatytułowany *Tragedia litewska*, w którym omówiono aneksję Litwy przez ZSRR w czerwcu 1940 roku oraz przedstawiono propozycje rozwiązania problemów polsko-litewskich po zakończeniu wojny. W numerze znalazł się także przegląd wydarzeń podzielony na trzy grupy: 1. *Z Londynu*, 2. *Z okupacji niemieckiej* oraz 3. *Z sowiecko-litewskiego raj*.

Numer 4 z września 1940 roku otwierał artykuł wstępny poświęcony pierwszej rocznicy wybuchu wojny. Zamieszczono w nim tekst dotyczący przyszłego ustroju Polski. Autor zapewnił, że *sily Polski nie mamy zamiaru szukać w jakiejś dyktaturze białej, czy czerwonej, bo każda dyktatura to niewola, a my nie chcemy dyktatury ani obcej, ani polskiej. Chcemy, aby (...) ci co dziś (...) walczą o wolność naszą, dali Polsce taki ustrój, który byłby zbliżony do demokracji angielskiej. (...). Polska nie może być krajem wyzysku słabszego przez silniejszego, czy bogatszego. Szczególną opiekę musi mieć człowiek pracy, bo Polska zrujnowana i ograbiona przez wrogów musi wykonać olbrzymią pracę odbudowy (...)*⁵⁶.

W przedostatnim numerze „Polski w Walce”⁵⁷ z marca 1941 roku znalazł się między innymi apel do Polaków wzywający do zachowania tożsamości narodowej poprzez obronę języka polskiego i polskiej książki niszczonej przez okupantów, a także pomoc w kolportażu prasy podziemnej. W nume-

54 Pewien ślad znajdujemy w tekście artykułu, w którym Autor, wspominając wojnę 1920 roku, pisał o swoim udziale w walkach pod Modlinem. Młody ppor. W. Kamiński walczył wówczas w szeregach 22 pp, który operował na Mazowszu.

55 Litewskie Archiwum Specjalne w Wilnie (dalej LYA) sygn. P 10892 – LI, K 78, 78ap, Biblioteka Instytutu Historii Litwy w Wilnie sygn. 73. Przedruk wszystkich artykułów z 3 numeru *Polski w Walce* został zamieszczony w „Pamiętniku Okręgu Wileńskiego AK” nr 16 z 2001 roku, s.4-8.

56 „Polska w Walce”, nr 4 z września 1940 r., LYA 10892 LI K 79 - 79 ap.

57 Fotokopię tego numeru zamieściła W. K. Roman w pracy *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002, s. 278.

rze tym też znalazł się artykuł pokazujący kulisy propagandy sowieckiej na przykładzie oficjalnie wygłoszonego referatu podczas V zjazdu KP(b)L.

Charakterystykę „Polski w Walce”, pozostawił w swoich wspomnieniach A. Kokociński: „*Polska w Walce*” szerzyła wiarę w zwycięstwo Polski, przeciwdziałała destrukcyjnej propagandzie wrogów i dostarczała czytelnikom rzetelnej informacji o sytuacji w świecie i jej wpływie na sprawy Polski⁵⁸. Od początku 1941 roku nasiliły się aresztowania wśród działaczy podziemia. 11 kwietnia 1941 roku został aresztowany mjr W. Kamiński, redaktor naczelny „Polski w Walce”. Przewieziono go do Moskwy, gdzie został skazany na karę śmierci. Po jego aresztowaniu redakcją kierował ks. K. Kucharski. Ostatni, trzynasty numer pisma ukazał się w kwietniu lub maju 1941 roku.

Obok wydawania gazety redakcja podejmowała także inne działania. O jednej z akcji redaktorów „Polski w Walce” wspominał A. Kokociński: *Po paru dniach rządów sowieckich odbył się w Wilnie wiec inteligencji i naukowców pod hasłem: „Zadania inteligencji w aktualnej sytuacji Litwy”. Inicjator i organizator wiecu Stefan Jędrzychowski wystąpił na nim z postulatem konieczności współpracy inteligencji polskiej z komunistami litewskimi dla dobra i rozwoju kultury komunistycznej Republiki Litewskiej. Przy dobrze obsadzonej przez komunistów sali, być może pod wpływem świadomości tego, jak w Krakowie obeszlą się hitlerowcy z naukowcami zebranymi w auli Uniwersytetu Jagiellońskiego, na wiecu zapadła uchwała w duchu sugerowanym przez prelegenta. Redakcja „Polski w Walce” dowiedziawszy się o tym, co zaszło na wiecu, jeszcze tegoż dnia wydała odezwę „Pod czerwonym transparentem” o treści demaskującej cele i zamiary komunistów oraz potępiającą zachowanie uczestników zebrania. Starano się tą drogą uspokoić wzburzoną ludność polską i przedstawić manifestację na wiecu nie jako obiektywny przejaw uczuć i nastrojów inteligencji polskiej, lecz jako próbę zmierzającą do skłócenia społeczeństwa⁵⁹.*

Po wydaniu tej ulotki na organizację spadł potężny cios. W mieszkaniu dr. S. Wawrzyńczyka przy ulicy Holendria 7 miała miejsce „wsypa”. Wraz z gospodarzem NKWD aresztowało Cz. Zgorzelskiego, J. Filipczaka i J. Borkowskiego. W celu zmylenia sowieckich organów bezpieczeństwa, pozostający na wolności ks. Kazimierz Kucharski, olbrzymim wysiłkiem wydał w ciągu dwóch tygodni kolejny numer „Polski w Walce”. Cel został osiągnięty, NKWD nie wiedziało kogo aresztowało. W tym wypadku

58 A. Kokociński, op. cit., s. 7.

59 Ibidem, s. 10.

aresztowani mogą mówić o szczęściu, po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej znaleźli się w czwartym, ostatnim transporcie więźniów, jedynym który nigdy nie został odprawiony na Syberię. Na skutek błyskawicznego posuwania się armii niemieckiej w nocy z 23 na 24 czerwca 1941 roku odzyskali wolność. Mniej szczęścia miał sam ks. K. Kucharski. NKWD aresztowało go 25 maja 1941 roku. Natychmiast został przewieziony do więzienia na Łukiszkach. Podobnie, jak dla mjr. W. Kamińskiego, uwolnienie przyniósł układ Sikorski-Majski.

Na koniec pozostawiłem jeszcze jedną informację, której ślad znajduje się w aktach śledztwa przeciwko N. Sulikowi. Zeznał on w trakcie przesłuchania: *przynaję, że (...) prowadziłem agitację antysowiecką w naszej gazecie „Polska w Walce”, że odbijałem „Polskę w Walce” w języku rosyjskim*⁶⁰. Informacja ta nie znalazła potwierdzenia w innych źródłach. Gdyby okazała się prawdziwa, byłby to chyba pierwszy przypadek skierowania propagandy konspiracyjnej do okupanta, w jego języku ojczystym⁶¹.

Podsumowanie

Podsumowując pierwszy okres działalności wydawniczej bez cenzury i imprimatur, należy stwierdzić, że Wilno było bardzo prężnym ośrodkiem wydawniczym. Oczywiście można go porównywać wyłącznie z okręgami będącymi pod okupacją sowiecką (okupacja niemiecka rządziła się zupełnie innymi prawami). Sytuacja ziem polskich pod okupacją sowiecką, co się podkreśla w piśmiennictwie, ruchu wydawniczego, była nawet trudniejsza niż na terenach włączonych do Rzeszy⁶². Podobnie o sytuacji pod okupacją sowiecką pisał w meldunku organizacyjnym gen. S. Rowecki: *praca organizacyjna na terenie okupacji sowieckiej była wyjątkowo trudna, ze względu na gęstą sieć NKWD, ich czujną i wnikliwą obserwację (...). Stałe naloty NKWD na wieś i miasteczka spowodowały bardzo duże aresztowania w szeregach organizacji. NKWD było zorientowane w strukturze sztabów i sieci łączności. (...) Wiadomości dostarczali im liczni dobrze płatni konfidenti – Polacy, przeważnie dawni przestępcy, którzy dzień i noc śledzili prywatne mieszkania i ruch na drogach i ulicach. Ponadto „domuprawy” i do-*

60 Protokół z przesłuchania aresztowanego Sulik-Sarnowskiego Nikodema Janowicza z 30 czerwca 1941 roku, cyt. za W. K. Roman *Za Polskę do celi śmierci...*, s. 166.

61 Komórka „N” w BIP-ie powstała w kwietniu 1941 roku – por. *Akcja N. Wspomnienia 1941-1944* pod red. H. Auderskiej i Z. Ziółka, Warszawa 1972, s. 7.

62 J. Garliński, op. cit., s. 237.

zorcy wyznaczeni przez NKWD mieli prawo stałego kontrolowania lokatorów i sublokatorów⁶³.

W tych warunkach prowadzenie jakiegokolwiek działalności konspiracyjnej było bardzo utrudnione. O stopniu trudności mogą świadczyć aresztowania wśród dowódców podziemia, obejmujące czołowe postacie kresowej konspiracji. Prowadzenie działalności wydawniczej napotykało na takie same trudności, jak inne formy oporu. W tej ostatniej formie działalności Wilno było największym ośrodkiem wydawniczym na terenie okupacji sowieckiej. Ogółem udało się ustalić 16 tytułów pisemek konspiracyjnych oraz dwa tytuły w obozach dla internowanych. Wśród tych pism, oprócz efemeryd, były gazetki wydawane przez całą okupację (*Polska w Walce* – 13 numerów; *Narodowiec* – 10 numerów; *Za Naszą i Waszą Wolność* – 9 numerów). Wydano także największą na terenach wschodnich liczbę ulotek, z pewnością wiemy o 24 drukach ulotnych. W tym samym okresie we Lwowie i okręgu lwowskim wydano 14 tytułów prasy konspiracyjnej oraz 1 ulotkę⁶⁴, w Białymstoku ukazywały się trzy tytuły, w Łomży tylko jeden⁶⁵.

Prasa konspiracyjna pod okupacją sowiecką 1939-1941

	Wilno	Lwów	Białystok	Łomża
Tytuły prasowe	18 ⁶⁶	14	3	1
Ulotki	24	1	-	-

Źródło: ustalenia własne autora

Pisząc o pierwszym okresie konspiracji wileńskiej Longin Tomaszewski podkreślił, że Komórka propagandowo-prasowa SZP-ZWZ oraz poszczególne organizacje niepodległościowe działały sprawnie i skutecznie, reagując szybko i celnie na konkretne poczynania władz okupacyjnych. Były widowym znakiem istnienia Polski Walczącej. Utwierdzały wilnian w wierze w ostateczne zwycięstwo sprawy polskiej,

63 *Meldunek organizacyjny nr 79 za czas od 1.III. do 1.IX.1941 [w:] Armia Krajowa w dokumentach t. II czerwiec 1941-kwiecień 1943*, Londyn 1973, s. 111.

64 Informacje o lwowskiej prasie konspiracyjnej podają za: W. Chojnacki poz. 151, 159, 218, 261, 265, 269, 271, 283, 335, 374, 473, 493, 1747, Cieślakowa, op. cit., s. 115 i n. Węgiński, op. cit., s. 354-356.

65 Informacje o białostockiej i tomżyńskiej prasie konspiracyjnej podają za: W. Chojnacki poz. 245, 246, 367, 456.

66 Uwzględniono w tym dwa tytuły prasy wydawanej w obozach internowanych.

dodawały sił do przetrwania. Doświadczenie zdobyte w tym pierwszym, po części „ulgowym” (litewskim) okresie okupacji dały dobre podstawy do dalszego rozwoju pionu informacyjno-propagandowego ZWZ-AK na Wileńszczyźnie, działającego odtąd jako Biuro Informacji i Propagandy na przestrzeni dalszych trzech tragicznych lat okupacji, tym razem niemieckiej⁶⁷.

Literatura

Akcja N. *Wspomnienia 1941-1944* pod red. H. Auderskiej i Z. Ziółka, Warszawa 1972.

Armia Krajowa w dokumentach t. I-VI, Londyn 1970-1989.

Buchowski K. *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918-1940*, Białystok 1999.

Ciesielska D. *Związek Wolnych Polaków*, Zeszyty Historyczne Wiana nr 10.

Cieślakowa A. *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997.

Chojnacki W.

- *Bibliografia polskich publikacji podziemnych wydanych pod rządami komunistycznymi w latach 1939-1941 i 1944-1953. Czasopisma. Druki zwarte. Druki ulotne*, Warszawa 1996.

- *Bibliografia zawartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, Warszawa 2005.

Dobroszycki L.

- *Centralny katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939-1945*, Warszawa 1962.

- *Zaginiona prasa konspiracyjna*, Najnowsze Dzieje Polski t. VII 1963.

Dworakowski T. *Relacja o działalności Związku Wolnych Polaków Tadeusza Dworakowskiego zastępcy Komendanta ZWP Jana Kazimierza Mackiewicza* opr. A. Chmielarz [w:] *Materiały Historyczne* nr 1, Kraków 1991.

Garliński J.

- *Polska w II wojnie światowej*, Londyn 1982.

- *Zestawienie czasopism i numerów polskiej prasy podziemnej (1939-1945), których nie zawiera „Katalog polskiej prasy konspiracyjnej 1939-1945” wydany w kraju w roku 1962 w opracowaniu Dobroszyckiego, które znajdują się w zbiorach londyńskich Biblioteki Polskiej (B.P.), Polish Research Centre (P.R.C.) i Studium Polski Podziemnej (S.P.P.)*, Londyn 1962.

Jasiewicz K.

- *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce 1939-1941*, Warszawa 2001.

- *Rzeczywistość sowiecka w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009.

Karolkiewicz D. *„Wolna Łomża”. Monografia sowieckiej gadzinówki*, Łomża 2002.

Kersten K. *Repatriacja ludności po II wojnie światowej (studium historyczne)*, Wrocław 1974.

Kokociński A. *Działalność wydawnicza ruchu oporu na ziemiach północno-wschodnich w latach 1939-1945* (mszp.), DR BN, sygn.akc.11.577.

Krajewski K. *Na zew ziemi nowogródzkiej. Now-Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*”, Warszawa 1997.

Kucharski K. *Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 do 25 maja 1941 roku* (mszp.), Studium Polski Podziemnej, Londyn, teka nr 14, poz.55.

Laval P. de *Wspomnienia z Litwy Kowieńskiej*, Więź nr 10 z 1971 r.

Liebich A. *Na obcej ziemi. Polskie Siły Zbrojne 1939-1945*, Londyn 1947,

Lewandowska S.

- *Losy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939-1945*, Warszawa 2004.
- *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939-1945*, Warszawa 1982.
- *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939-1945*, Warszawa 1993.
- *Wilno 1921-1944. Czasy i ludzie*, Warszawa 2009.
- *Wilno 1944-1945. Oczekiwania i nastroje*, Warszawa 2007.

Łossowski P. *Litwa a sprawy polskie 1939-1940*, Warszawa 1982.

Mackiewicz-Wojciechowicz M. *Związek Wolnych Polaków. Wspomnienia*, Bydgoszcz br. r. wyd.

Mazur G.

- *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1987.
- *Prasa Armii Krajowej na kresach północno-wschodnich*, Zeszyty ODiSS nr 172/1988.

Niwiński P. *Działalność wydawnicza podziemia na Wileńszczyźnie jako fragment pracy propagandowej i informacyjnej Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Działalność informacyjna Polskiego Państwa Podziemnego*, Warszawa 2003.

Pobóg -Malinowski W. *Najnowsza historia polityczna Polski. T.III 1939-1945*, Londyn 1960.

Polskie Siły Zbrojne w II wojnie Światowej T. III. Armia Krajowa, Londyn 1950.
Prasa konspiracyjna organizacji polskich i czasopisma indywidualne wydawane w latach 1939-1941 na terenie Małopolski Wschodniej pod okupacją sowiecką [w:] J. Węgierski *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941*, Warszawa 1991.

Przewodnik po Wystawie Prasy Polskiej 1939-1949, Londyn 1950.

Przeździecki W. *Wspomnienia z obozów internowanych na Litwie* opr. W.K. Roman, *Niepodległość t. LII* (po wznowieniu), Warszawa 2002.

Relacja Michała Iwanowskiego pseudonim „Jakub” lub „Stefan” dotycząca działalności konspiracyjnej w ramach organizacji pod nazwą „Akcja Ludowa” w Wilnie w okresie od września 1940 r. do 21 września 1941 r. spisana dnia 17 lutego 1973 roku. (zbiory L. Tomaszewskiego).

Roman W.K.

- *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939-czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001.
- *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939-czerwiec 1941*, Toruń 2004.

- *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002.
- Szostakowski J. *Między wolnością a zniewoleniem. Prasa w języku polskim na Litwie w okresie od września 1939 do 1964 roku*, Wilno - Warszawa 2004.
- Śleszyński W. *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.
- Tomaszewski L. *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939-1945*, Warszawa 1999.
- Wołkonowski J.
 - *Penetracja polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez litewską policję bezpieczeństwa (listopad 1939-lipiec 1940)* [w:] *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, pod redakcją M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995.
 - *Wileński Okręg AK w świetle nieznanych dokumentów odnalezionych w Kościele Bernardynów w Wilnie* [w:] *Europa nieprowincjonalna* pod. red. K. Jasiewicza, Warszawa 1999.
- Zagórski W. *Wolność w niewoli*, Londyn 1971.